

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора Олександра Євгеновича Лисенка на дисертацію Катерини Миколаївни Будз «Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Якби у пересічних вірян Греко-католицької церкви у повоєнні роки запитати, що вони вважали головним у цей час для себе і своїх однодумців, вони, очевидно, окреслили б коло проблем, на дослідженні яких і сконцентрувалася увага дисертантка. Не було в той час іншого завдання, як зберегти віру батьків, традицію, що стала основою самоідентифікації мільйонів мешканців великого регіону України, які тривалий час чинили спротив другій радянізації, надаючи підтримку українським самостійникам. Власне, ця політична нелояльність, почуття окремішності й самодостатності галицької етноконфесійної спільноти і стало основою причиною державного терору, спрямованого на тотальну політичну, соціально-економічну, світоглядну й конфесійну уніфікацію краю.

Переформатування політики Кремля у релігійній сфері лише для непосвячених могло здаватися кроком до порозуміння з великими конфесійними організаціями. Насправді, за декларативними іміджевими акціями, покликаними створити у світовій громадськості уявлення про демократичні зрушенні в СРСР, рельєфно проступала неухильна лінія на тотальне придушення будь-яких проявів опозиційності й формування нової конфесійної карти, конфігурацію якої визначало домінуюче місце Російської православної церкви, якій більшовицьке керівництво відводило роль одного з інструментів політики у релігійній сфері, провідника свого курсу й джерела інформації про настрої в середовищі духовенства і парафіян.

Зловісний план правлячої верхівки включав ліквідацію Греко-католицької церкви, незаперечний авторитет та специфічна місія якої не давали Сталіну жодного шансу перетворити її на слухняну маріонетку.

Загальний задум і механізми «остаточного розв'язання уніатської проблеми» в літературі вписані доволі точно, що суттєво доповнило уявлення про сутність тоталітарної системи, створеної більшовиками, та методи, якими вони досягали поставлених завдань.

Натомість про сприйняття цих кроків влади греко-католицькими священнослужителями та віруючими, їхню реакцію та поведінку відомо значно менше. На заповнення цієї прогалини й зорієнтований дисертаційний проект К.М. Будз. Одночасно з науковою він має і суспільну актуальність з огляду на сучасні міжконфесійні відносини в Україні та спроби ззовні перетворити Православну церкву на слухняний інструмент утримання значної частини громадян нашої держави в орбіті впливів Російської Федерації.

Здобувачка кваліфіковано сформулювала основні формальні атрибути дисертаційного дослідження – об'єкт і предмет, мету і завдання, зв'язок з науковими програмами, територіальні й хронологічні межі праці, а також переконливо обґрунтувала її новизну і практичне значення.

Результати дослідження належним чином апробовані в авторських публікаціях і на наукових форумах. Не викликає жодних сумнівів особистий внесок виконавиці дисертації в опрацювання вказаної теми.

Якщо принципи об'єктивності й історизму заперечень не викликають, то з приводу принципу контекстualізації виникає запитання, чи не занадто високий статус надається найпоширенішому інструменту побудови історичного тексту. Адже «вписування» мікро- в макроісторичні процеси є іманентною ознакою наукової реконструкції нібито за визначенням.

Дисерантка зазначає, що повоєнну ліквідацію ГКЦ в СРСР та країнах соціалістичного табору дослідники розглядають у контексті національної та антиватиканської політики Кремля (с. 12). На наше переконання, не менш (коли не більш) продуктивною є візія крізь призму політики світоглядного терору, зорієнтованого на ідеологічну уніфікацію суспільства, що сягала своїм корінням в апогей «войовничого безбожництва» 1920–1930-х років й

мала на меті знищити будь-які осередки і паростки опозиційності та політичної нелояльності.

Напевно, варті захисту пострадянські історики, які нездужали на «хворобу під назвою „фонд уповноваженого“» (за М. Мітрохіним), тобто писали суто фактографічні праці. Після зняття табу з цієї теми, а також легалізації нових джерелознавчих пластів, емпіричний формат історіописання став органічним етапом освоєння цієї проблематики, закладаючи підґрунтя для концептуальних конструкцій і теоретичних спекуляцій.

Історіографічному огляду бракує констатації того, які аспекти теми опрацьовані меншою мірою, що, власне й умотивувало виконання цього дисертаційного проекту.

Дещо архаїчною видається стратифікація залучених до виконання дисертаційного дослідження джерельних пластів на «опубліковані й неопубліковані» (адже за змістом, жанровими атрибутами, походженням часто це – споріднені чи однотипні документи). Детальніша кваліфікація джерел за походженням та місцем публікації також не вичерпує можливостей джерелознавчого аналізу.

Водночас номенклатура і жанрове розмаїття, змістовне наповнення залучених до написання дисертації документів – цілком достатні для повноцінного розкриття теми. Особливе місце у цьому масиві посідають его-джерела, через які передаються найтонші мотиваційні й поведінкові аспекти специфіки ментальності віруючих та духовенства, їхні життєві цінності.

Принципово важливим є критичне ставлення дослідниці до такого блоку джерел як документи радянських спецслужб, а також звіти уповноважених Ради у справах РПЦ. При цьому наводяться аргументи на користь цієї перестороги, як і щодо колекції усних свідчень, акумульованих в Архіві Інституту історії Церкви.

Для праць такого штибу надзвичайного значення набувають теоретико-методологічні підходи. Дисерантка виконала проект в руслі нової історії,

усної історії, мікроісторії та історії знизу й сама характеризує своє дослідження як історико-антропологічне. З метою з'ясування мотиваційних чинників духовенства використано теорію раціонального вибору релігії соціологів Родні Старка та Роджера Фінке (США).

Деякі вади композиції спеціального підрозділу, присвяченого методологічній основі дисертації (термінологічний сюжет «розірваний» викладом підходів, а про методи сказано уривками), все ж не нівелює прагнення її виконавиці освоїти новітні пошукові інструменти й усвідомлення того, як їх адекватно застосувати для досягнення поставлених завдань.

Показово, що характеристика тезаурусу виконує роль майданчика, на якому також дискутуються пізнавальні можливості низки понять («повсякденний/пасивний опір», «опірне пристосування», «опірність», «протополітичний протест», «соціальний імунітет», «стратегії виживання», «катакомбна Церква», «Церква мовчання», «підпілля», «возз'єднані» й «невозз'єднані»).

Поряд з тим, здобувачка зазначає, що послуговується сучасною назвою конфесії, історію якої досліджує, – УГКЦ, хоча під час війни та у перші повоєнні роки її офіційна назва була де facto іншою – Греко-католицька церква, а означення «Українська» довільно додавалося для того, аби наголосити на національному спрямуванні її діяльності.

Незавершеною вдається аргументація щодо правомірності використання терміну «влада» (а не «держава»), коли йдеться про їх відносини з греко-католицьким кліром та єпископатом.

Не приймаючи на віру статистичні дані, виконавиця дисертації здійснює їх перехресне співставлення й перевірку. У такий спосіб вона встановлює число «возз'єднаних» священнослужителів, а також духовенства, репресованого радянською владою та українськими націоналістами. В останньому випадку розкривається ще й мотивація переходу значної частини священиків у православ'я і, навпаки, у підпілля. Водночас наводяться факти

застосування радянськими службами провокаційних засобів, зокрема так званих легендованих груп.

У праці обґрутовано доведено, що процес «возз'єднання» супроводжувався застосуванням різних технологій: від переконання під час спархіальних і благочинних зборів – до шантажу і погроз. Це доводить примусовий характер акції, широко закросної радянською верхівкою.

Ставлення до «возз'єднавчої» кампанії греко-католицьких парохів та єпископату передається через їхні рефлексії та моделі поведінки, починаючи з утворення «Ініціативної групи», а також еклезіологічні джерела, що віддзеркалюють позицію Апостольської Столиці в питанні про виняткову місію Католицької церкви та її канонічний статус. Текст передає всю складність вибору на індивідуальному рівні, пошук священиками компромісних ходів, що не зобов'язували до «відвертої зради» вірних і Церкви, присяги чи офіційного прилюдного переходу до іншої конфесії.

Специфіка конверсії та реафіліації показана через его-документи, що найтонше передає всі нюанси переживань і мотивацій осіб духовного звання, яким «виламували руки». Особливе значення мав родинний чинник, що у багатьох випадках визначав вибір священнослужителів.

Сповнені внутрішньої напруги і драматизму взаємини у середовищі греко-католицького духовенства, поставленого в жорсткі рамки вибору, що межував з аксіологічними та моральними цінностями, ментальним «надривом», постають у праці як екзистенційний «коридор», в якому відбувалися події високої емоційної напруги.

Авторка порівнює моделі поведінки «білого» й «чорного» духовенства, прихильників і супротивників целібату, осіб, які сповідували конформізм, і нонконформістів, а в середовищі ченців – отців-vasilіян.

У такий спосіб маркується лінія вододілу між тими, хто обирає безкомпромісну позицію, і тими, хто вважав за можливе пристосуватися до нових реалій. При цьому авторка вказує на ті чинники, що амортизували конфліктогенні компоненти й створювали «майданчики» для порозуміння і

взаємного виправдання (йдеться, насамперед, про можливості й перспективи повернення «новоправославного» кліру до лона Греко-католицької церкви).

Ще один вимір ліквідації ГКЦ реконструюється через індивідуальні й колективні стратегії пересічних вірян. На перший погляд, менш обтяжені формальними зобов'язаннями парафіяні мали ширші можливості для маневру, були менш вразливими для радянських спецслужб, на які покладалося проведення всієї акції «возз'єднання». Та насправді й вони перебували під тиском різних чинників: насамперед, власного сумління, симпатії стосовно своїх душпастирів, з боку радянських органів, а також українського національного підпілля, ставлення близьких, рідних, сусідів, насамкінець – прагматичних міркувань (робота, кар'єра, соціальні преференції, безпека родини тощо). Дослідниця детермінує поведінку значної (коли не більшої) частини вірян позицією священика, за яким вони здебільшого йшли. І навпаки, платформа, яку обирає парох, часто не відображала настрої його пастви (від «возз'єднаних» священиків вона незрідка відверталася). Саме тому, як показує авторка, деякі з них приховували свій статус і від мирян, і від своїх колег.

У праці порушується питання про вплив розуміння й усвідомлення релігійних догматів на позицію вірян. К.М. Будз не виключає, що «розуміння догматичних зasad віри з'явилося у мирян не раніше 1946 р.» (с. 75). Нам видається, що і в 1920–1930-і, і в 1940–1960-ті роки більш-менш точне уявлення і знання у цій сфері мала невелика частина греко-католиків – переважно з кіл інтелігенції, яка підтримувала особисті стосунки із кліром та єпископатом, долучалась до «унійної акції», різних католицьких заходів, катехизації, латинізаційних проектів (їх ініціював єпископ Станіславівський Григорій Хомишин). Ліквідація ГКЦ просто актуалізувала ці питання, спонукала і парохів, і парафіян звертатися до них, аби скріпити власну позицію й отримати аргументи для дискусії з опонентами.

Дослідниця ділиться цікавим спостереженням: траплялося, коли миряни самі схиляли пароха до «возз'єднання», лише би він залишився

служити в їхньому храмі. В інших випадках для парафіян найважливішими чинниками слугували зв'язок зі своїм храмом, спільна літургійна й обрядова практика, що свідчило про своєрідне «привласнення» релігійного простору й відповідальне ставлення до нього, позбавлене постулювання конфесійної винятковості. Суцільна релігійність, як слушно наголошує здобувачка, у поєдання з індиферентністю до міжконфесійних відмінностей, сформували підґрунтя для «безболісного» переходу значної частини мирян у лоно православ'я, оскільки воно не супроводжувалося глибоким переформатуванням самоідентифікації.

Іншу лінію поведінки авторка простежила у ставленні місцевих греко-католиків до надісланих з інших регіонів країни православних душпастирів та архієреїв.

Узагальнюючи ситуацію у перші повоєнні роки, виконавиця дисертації дійшла висновку, що більшість греко-католицьких громад формально перейшли в юрисдикцію РПЦ, натомість менша частина вірних свідомо приєднались до «підпілля».

Опрацьовуючи проблему політичної лояльності греко-католицького духовенства, дослідниця показує еволюційні «колії» у ставленні єпископату ГКЦ до радянської влади та приведення її у відповідність з принципом «будь-яка влада – від Бога». Та, коли керівництво СРСР вдалося до брутального нищення цілої конфесії, духовні лідери стали в опозицію. Принципово важливим при цьому (у праці зроблено відповідний наголос), що спільні інтереси ГКЦ та українського підпілля (демократизація, здобуття суверенної державності) не змінили ставлення архієреїв до терористичних методів боротьби, які використовували ОУН та її Служба безпеки. Про те, що ті й інші фактично «стояли по один бік барикад», свідчить те, що і українських націоналістів, і опозиційних душпастирів судили за політичними статями.

Водночас, як стверджується у тексті, «вибір греко-католицьких священиків на користь чи проти «возз'єднання» із РПЦ рідко диктувався

їхніми політичними переконаннями» (с. 90). Очевидно, антирадянські налаштовані священнослужителі рідше добровільно переходили до стану РПЦ, ніж ті, хто байдуже ставився до політики загалом і таких її одіозних проявів як радянізація краю, зокрема.

На загал зовнішні прояви поведінки та приховане ставлення до існуючих порядків авторка ставить у залежність від комплексу факторів: віку, освіти, родинного стану, культурного фону, соціальних зв'язків, політичних орієнтацій та особистих якостей характеру осіб духовного звання.

Не оминаються увагою і делікатні проблеми морального плану, надзвичайно актуальні для кліру й архієреїв, позаяк їм доводилося йти на обман задля того, аби уникнути неприємностей, а то й репресій з боку режиму.

Простежуючи життєві траєкторії «невозз'єднаних» представників духовного стану, К.М. Будз звертає увагу на те, що поза служінням Богу в підпіллі вони намагалися знайти роботу, яка б найменше відволікала їх від покликання і душпастирських обов'язків.

Цікавий ракурс дисерtantка обрава для характеристики родинного та шкільного виховання тих, хто нелегально продовжував сповідувати греко-католицьку віру й відповідні практики. З цією метою зачучено спогади віруючих, через які проступають основні детермінанти застосування педагогіки, заснованої на давніх релігійних традиціях і національній ідентичності у поєднанні з тактикою пристосування до атеїстичної політики центру. У тексті йдеться про те, які моральні випробування випали на долю дітей та підлітків, яких з малих літ привчали приховувати власний внутрішній світ, демонструючи при цьому удавану лояльність чи принаймні індиферентне ставлення до правлячого режиму й системи в цілому. Окремо розглядається питання про ставлення духовенства до членства й участі юнацтва у комуністичних дитячих спілках – жовтенятській, піонерській та

комсомольській. Альтернативою комуністичному вихованню у середовищі «невозз’єднаних» греко-католиків стало родинне.

Після Другої світової війни і Римо-Католицька, і Греко-Католицька церкви опинились у стані гнаних, хоча тактика і стратегія Кремля щодо кожної з них були різними: в той час. Якщо ГКЦ просто знишили, РКЦ витісняли з конфесійного простору України шляхом польсько-українського трансферу населення 1944–1946 рр., після якого костели спорожніли через відсутність поляків-вірян.

В окремому підрозділі висвітлюються основні вектори підтримки переслідуваних греко-католиків Ватиканом і римо-католицьким духовенством. Цей сюжет набув би стереоскопічних обрисів, якби в ньому вдалося окреслити конфліктогенні зони та прояви. Адже відомо, що над українсько-польськими відносинами тяжіли ще свіжі спогади і незагойні рани міжетнічного збройного протистояння воєнної доби.

Активізація греко-католиків регіону у 1950–1960-х рр. розглядається у тісному зв’язку із суспільно-політичними процесами у світі, зокрема Другим Ватиканським Собором і «Празькою весною» 1968 р., ХХ З’їздом КПРС та резонансною доповідлю на ньому М. Хрущова, а також інформаційними зусиллями західних державних та недержавних ЗМІ – радіо «Вільна Європа», «Свобода», «Ватикан», «Монако», «Німецька хвиля», «Голос Америки».

Очікування «підпільних» греко-католиків на відродження ГКЦ накладаються на матрицю найбільш актуальних міжнародних подій, хрущовську «відлигу», а також розглядаються через призму чуток, що стали найяскравішим втіленням цих сподівань.

Прагнення до легалізації своєї конфесії аналізується й у площині відкритих апеляцій вірян до радянських влад у формі листів, звернень, скарг на адресу вищого керівництва. Використовуючи інструментарій історії «знизу» й герменевтики, К.М. Будз інтерпретує тексти цих «петицій» і через «форми самопрезентації заявників» (с. 140). Нам видається, що ці акції стали радше свідченням громадської самоорганізації та спонтанної чи

консолідований конфесійної активності греко-католиків і їх душпастирів, які розраховували на можливий діалог з владою. Та, як би там не було, ця інтелектуальна операція дає змогу проникнути вглиб складної «гри» з владою, яку вели греко-католики, з'ясувати тонку межу між надією, ілюзією, скепсисом щодо готовності керівництва країни піти назустріч, прихованою й відвертою критикою режиму, зрозуміти обставини, що штовхали «невозз'єднані» громади у лоно Православної церкви.

Факти «возз'єднання» й обману владей (коли зареєстровані громади не приймали православних священиків, а кликали «невозз'єднаних», трактуються в рамках опозиційної пари «копір – пристосування»).

Окремий фрагмент дисертації присвячений нелегальним формам протесту. Найпоширенішу форму реалізації зasadничого призначення Церкви – богослужіння – лише з великою часткою умовності можна віднести до «форми протесту», адже такою їх могли вважати представники влади. А для духовенства й віруючих це був спосіб задоволення їх духовних потреб та виконання душпастирських обов'язків. Та все ж радянське керівництво побоювалося цих проявів непокори, що спричинило ужорсточення санкцій, на які спрямувала постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» від 13 січня 1960 р.

Втім, викладені зауваження і пропозиції не нівелюють в цілому позитивне враження від дослідження, що є помітним внеском у наукову розробку греко-католицького підпілля у повоєнній Галичині.

Дисертація Будз К.М. «Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946–1968 pp.): стратегії виживання та опору у підпіллі» є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням, в якому отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують важливу наукову проблему, і відповідає спеціальності 07.00.01 – історія України та профілю спеціалізованої вченої ради, до якої її подано до захисту. За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань,

обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами (постанова МОН № 656 від 19.08.2015 р.).

Таким чином, Будз Катерина Миколаївна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Відгук підготував
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни,
Інституту історії України НАНУ
д.і.н., професор

О.С. Лисенко

